

■ Του ΧΑΡΗ ΣΤΡΑΤΙΔΑΚΗ*

Αναδιφώντας το χθες 35 Αναζητώντας τα σημάδια του χρόνου και των ανθρώπων στο φαράγγι της Ελεύθερας

Είναι καιρός ν' αφήσουμε το Ρέθυμνο και να κατευθυνθούμε -έστω και για λίγο- στην υπαίθρο του. Άλλωστε επί ένα ολόκληρο χρόνο έχουμε εστίασει το ενδιαφέρον μας κάθε εβδομάδα στα στενά όρια της πόλης, αγνοώντας την πλούσια ιστορία, αρχαιολογία και λαογραφία της υπαίθρου του. Τώρα όμως, που ο ήλιος έπαψε να καίει και η γη άρχισε να πρασινίζει και να μορφοφάνει, είναι, νομίζω, καιρός να

στρέψουμε το βλέμμα μας και προς αυτήν. Θα ξεκινήσουμε λοιπόν σήμερα από μια διαφορετική περιήγηση, την οποία θα απολαύσουμε και ζωντανά (κι όχι όπως συνηθώς in vitro...) μεθαύριο **Κυριακή 5 Νοεμβρίου**. Αρχηγός της θα είναι ο υποφαινόμενος και οργανωτής της το Τοπικό Τμήμα Δυτικής Κρήτης της Ελληνικής Σπηλαιολογικής Εταιρείας. Την έχω πραγματοποιήσει πολλές φορές μέχρι σήμερα, με ερευνητικές αποστολές σπηλαιολόγων και με πολλούς φίλους και φιλοξενούμενους. Και επειδή η συνέχεια μας θέλγει, τόσο στην Σπηλαιολογία όσο και σ' αυτή εδώ τη στήλη, παραθέτω μια φωτογραφία προπατόρων μας, που ερευνούσαν την περιοχή με τα ίδια περίπου ενδιαφέροντα με τα δικά μας. Στην πάνω σειρά βλέπουμε τον δάσκαλο **Νίκο Νιουράκη**, τον γυμνασιάρχη **Ελευθέριο Πλατάκη** και τον καθηγητή **Κωστή Ξεζάκη**, ενώ στην κάτω σειρά αριστερά καθισμένοι είναι ο δάσκαλος της Ελεύθερας **Κωνσταντίνος Νικολουδάκης** και ο καθηγητής **Χρυσόστομος Μακρής**. Την φωτογραφία, των ετών 1963 ή 1964, θα πρέπει να είχε τραβήξει ο αείμνηστος καθηγητής του Πανεπιστημίου του Clermont Ferand και διενός σπηλαιολόγος **Paul Faure**.

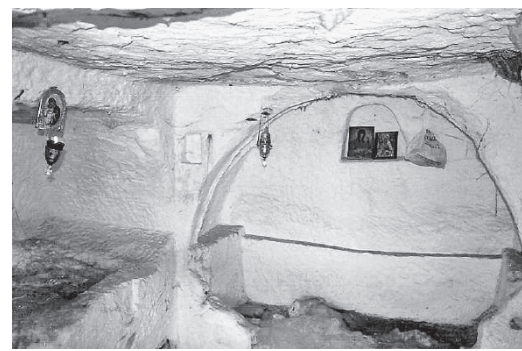
Ας αφήσουμε όμως το πολύ πρόσφατο (!) αυτό παρελθόν, ηλικίας μόλις μισού αιώνα, για να καταδυθούμε σε ένα άλλο κατά 60 φορές αρχαιότερο! Θα ξεκινήσουμε

από το κεντρικό λατομείο της Ελεύθερας, τον **Περιστέρε**, στα δυτικά υψώματα του πρανού με το εύγλωττο όνομα **Χάρου το Πλάι**. Αρχικά το σπήλαιο ήταν φυσικό και στη συνέχεια διανοίχτηκε για την αποκόμιση οικοδομικού υλικού. Με διαστάσεις 35x40x6 μέτρα, το διασωζόμενο τμήμα αποτελεί τμήμα του αρχικού σπηλαίου, του οποίου η οροφή κατέπεσε λόγω ανεπαρκούς στήριξης της με υποστυλώματα φυσικού βράχου. Εκείνο που κάνει εντυπωσιακή την επίσκεψη στον Περιστέρε είναι η διάσωση πάνω στον βράχο και στους μη αποκολλημένους δόμους του όλων των πληροφοριών της τεχνολογίας κατάταμης και αποκόλλησης τους. Η χρονολόγηση της λατομείας δεν είναι ευχερής χωρίς ανασκαφική έρευνα. Από το πλάτωμα, πάντως, μπροστά από το σπήλαιο έχουν συλλεγεί όστρακα διαφόρων περιόδων, με αρχαιότερα μερικά της ύστερης εποχής του χαλκού.

Ο σπηλαιώδης ναός Αγίου Κωνσταντίνου και Ελένης βρίσκεται πάνω ακριβώς από την πηγή της Αγίας Ελέσας, δίπλα στο κεντρικό μονοπάτι. Ο **Paul Faure** σε δημοσιεύσεις του την ονομάζει

μάζε **Αγία Ελέσα**, όπως και ο **Ελευθέριος Πλατάκης**, πράγμα που απορρίπτουν κατηγορηματικά οι κάτοικοι της περιοχής. Από την άλλη πλευρά, δεν μπορούν να δώσουν εξήγηση για την επιβίωση του τοπωνυμίου **Αγία Ελέσα**, το οποίο προϋποθέτει ναό, είτε αφιερωμένο στην Παναγία Ελεούσα είτε στην Αγία Ελέσα των Κυθίων. Ο σημερινός, πάντως, ναός των αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης υπήρξε δίχωρος οικογενειακός τάφος. Λειτουργείται κάθε χρόνο, όχι στις 21 Μαΐου αλλά μέσα στο Δεκαπενταύγουστο.

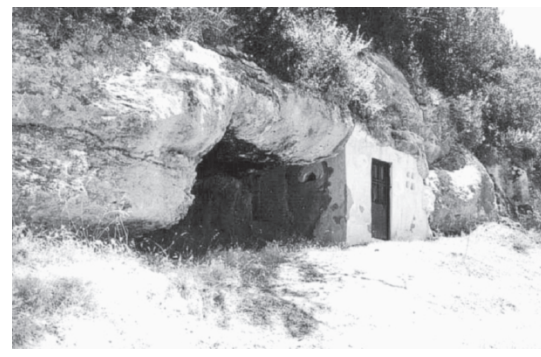
Η Αγία Άννα είναι και αυτή οικογενειακός τάφος της ρωμαϊκής περιόδου, λαξευμένος σε υψόμετρο 215 μέτρων. Βρίσκεται ανάμεσα σ' ένα συγκρότημα παρόμοιων λαξευτών τάφων, ανεπτυγμένων τόσο κατά την οριζόντια έννοια (σε πεζούλες) όσο και κατά την κατακόρυφη. Ο παλαιότερος κάτοικος της περιοχής που γνώρισα πριν από 30 χρόνια, ο αείμνηστος Νικόλαος Μαθιουδάκης, θυμόταν ότι η εκκλησία λειτουργήθηκε κατά το παρελθόν τουλάχιστον μία φορά. Σήμερα είναι έρμαιο των αιγοπροβάτων. Ο **Νίκος Σταμπολιάς** την ταυτίζει σε βιβλίο του με την «Αγία Γαλατού», η οποία στην πραγματικότητα βρίσκεται πολύ δυτικότερα, στην περιοχή Αμνάτου-Καφαλιανών.

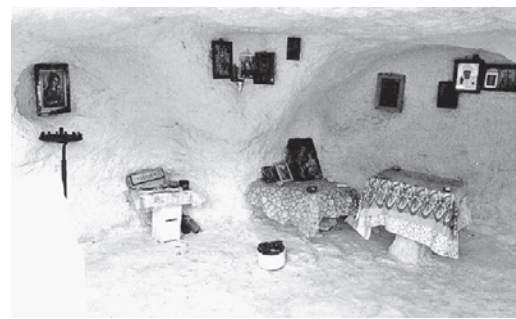
Η Αγία Καλή ή Κερά Καλή βρίσκεται λίγο έξω και πάνω από το κεντρικό μονοπάτι, που οδηγεί στην πηγή της Αγίας Ελέσας. Η περίπτωση του τεχνητού αυτού σπηλαίου είναι περισσότερο ενδιαφέρουσα αρχιτεκτονικά και σπηλαιολογικά, αφού συγκροτείται από τρεις λαξευτούς θαλάμους των τριών ταφών ο καθένας, και από διάδρομο εισόδου. Το μέσο ύψος του τάφου, στον οποίο δεν έχει πραγματοποιηθεί καμία επέμβαση για διαμόρφωση σε ναό, είναι 1,10 μέτρα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η αφιέρωσή του σε αγία η οποία δεν έχει σημαντική θέση στο χριστιανικό εορτολόγιο. Σε κάθε περίπτωση το θέμα της αφιέρωσης ναών σ' ολόκληρη την Ελλάδα στο όνομα της Αγίας Καλής ερευνάται σήμερα από τη Λαογραφία.

Όσο κι αν το ενδιαφέρον μας έχει εστιαστεί στα τεχνητά σπήλαια του φαράγγιου, δεν μπορούμε να αγνοήσουμε ένα από τα σημαντικότερα μνημεία του, την «Ελληνική Καμάρα» στην περιοχή της Χαλοπότας. Το τοπωνύμιο κατά τον **Κωστή Ξεζάκη** πρέπει να προέρχεται από το (Δι) Χαλοπότα, εφόσον τρία ρέματα των δύο -στην πραγματικότητα- φαράγγιων της Ελεύθερας ενώνονται ελάχιστα παρακάτω από αυτήν. Η γέφυρα, μια από τις δύο υπάρχουσες παλιότερα στην περιοχή των ελληνιστικών χρόνων, διασώζεται σε καλή κατάσταση, μετά μάλιστα από την επισκευή που είχε υποστεί κατά την περίοδο της Κρητικής Αυτονομίας. Είναι οικοδομημένη κατά το εκφορικό σύστημα και το γεγονός αυτό προσανατολίζει στη χρονολόγησή της στα προρωμαϊκά χρόνια, πριν δηλαδή από την ανακάλυψη και εκτεταμένη χρήση του κατά πολύ ευκολότερου τόξου (ημικυκλικού, οξυκόρυφου ή και χαμηλωμένου) σ' αυτού του είδους τις κατασκευές.

Ο σπηλαιώδης ναός του Αγίου Αντωνίου βρίσκεται ακριβώς απέναντι από το ανατολικό βάθρο της Καμάρας, σε υψόμετρο 210 μέτρων. Είναι οικοδομημένος κάτω από βραχοσκεπή μήκους 14 μέτρων, καταλαμβάνοντας μόνο τα 5 μέτρα από αυτά. Για την κατασκευή της Αγίας Τράπεζας έχει χρησιμοποιηθεί οικοδομικό υλικό της αρχαιότητας. Ο ναός έχει αρκετά χρόνια να λειτουργηθεί, προφανώς εξαιτίας της πληθώρας των ομώνυμων ναών της περιοχής. Δεν θα ξεχάσουμε να αποθαυμάσουμε στην ευρύτερη περιοχή του ναού τα απολιθώματα κοραλλιών, που δείχνουν ότι αυτή βρισκόταν κάποτε κάτω από τη θάλασσα και μάλιστα κάτω από μια θάλασσα αρκετά πιο ζεστή απ' ό,τι η σημερινή γύρω από την Κρήτη.

Ο Άγιος Νικόλαος βρίσκεται στην περιοχή της Λαγκάς, στη θέση **Αγκαθές**, σε υψόμετρο 254 μέτρων. Η διαμόρφωσή του σπηλαίου σε ναό έχει γίνει με την ανέγερση ενός απλού τοίχου στα δυτικά, ο οποίος ούτε καν φτάνει σε ύψος την οροφή του σπηλαίου. Η διάρθρωση είναι τριμερής, με την αρχική δημιουργία στο βράχο τριών αψίδων, για δημιουργία οικογενειακού τάφου, ρωμαϊκών πάντα χρόνων. Ο ναός συνεχίζει μέχρι σήμερα να λειτουργείται και αποτελεί ένα από τα καλύτερα διασωζόμενα δείγματα λαϊκής αισθητικής και λιτότητας στον εκκλησιαστικό τομέα της Κρήτης.

Ο Άγιος Γεώργιος βρίσκεται στην περιοχή που καλύπτεται από το ευρύτερο τοπωνύμιο **Λυγαρές**, αρκετά ψηλότερα από την Χαλοπότα. Ο ναός στο εσωτερικό του σπηλαίου έχει εγκαταλειφθεί και βρίσκεται σε ερειπίωδη κατάσταση. Οπωσδήποτε πρόκειται για ένα

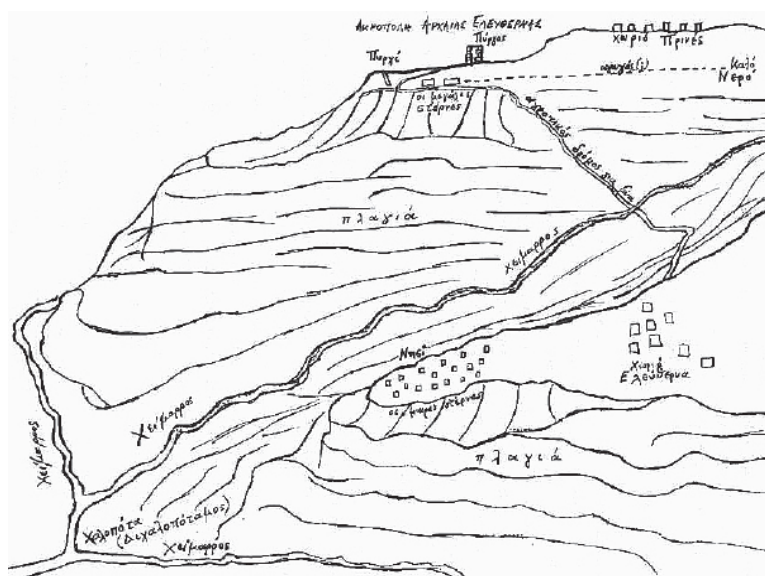
από τα ελάχιστα παραδείγματα αυτοτελών εκκλησιαστικών κτισμάτων στην Κρήτη που οικοδομήθηκαν μέσα σε σπήλαιο ή κάτω από βραχοσκεπή. Ο συγκεκριμένος μάλιστα ναός φαίνεται από τα ερείπιά του ότι ήταν ιδιαίτερα επιμελημένος. Είναι πολύ πιθανόν κατά την οικοδόμησή του να είχε χρησιμοποιηθεί οικοδομικό υλικό της αρχαίας Ελεύθερας ή και να είναι χτισμένος στη θέση παλιότερου ιερού.

Τα βήματά μας οδηγούν, μετά από ανάβαση αρκετών δεκάδων μέτρων και από την «ανακάλυψη» τμήματος του αμυντικού συστήματος της αρχαίας Ελεύθερας με τους πύργους του, στον ανασκαφικό τομέα II της περιοχής «Πυργί». Την έρευνα εδώ είχε διεξάγει επί οριζώντων ο ομότιμος σήμερα καθηγητής του Πανεπιστημίου Κρήτης **Θανάσης Καλπαξής** και τη συνεχίζει η **Χριστίνα Τσιγωνάκη**. Πολλά θα μας εντυπωσιάσουν εδώ, μεταξύ των οποίων ένας τεράστιος λίθινος κοχλιάς, που βιδώνει και έτσι έκλεινε τον λίθο του αντιστοίχου σπειρώματος, ο οποίος ασφάλιζε τον λεγόμενο από τους ντόπιους «θραυρό του βασιλείου της Ελεύθερας».

οι δοκιμαστικές τομές, η νότια Στέρνα είναι νεότερη της βόρειας. Ο φυσικός βράχος της οροφής τους συγκρατείται από δέκα τετραγωνικά υποστηρίγματα, τοποθετημένα σε δύο σειρές. Σε πολλά σημεία διακρίνονται στην επιφάνεια του βράχου τα ίχνη από τα εργαλεία λάξευσης, ενώ σε άλλα φαίνεται το επίχρισμα στεγανοποίησης. Οπωσδήποτε η αφαίρεση 17.000 και πλέον κυβικών μέτρων βράχου υπήρξε ένα εντυπωσιακό για τα μέτρα της εποχής έργο και εξακολουθεί να μας εντυπωσιάζει μέχρι και σήμερα.

Τα εντυπωσιακότερα και πιο γνωστά τεχνητά σπήλαια της περιοχής είναι ασφαλώς οι Στέρνες, δύο μεγάλες δεξαμενές νερού, που η διανοίξη τους έγινε αρχικά ως λατομείων στα ελληνιστικά χρόνια και η διαμόρφωσή τους σε υδραγωγεία στα ρωμαϊκά. Και οι δύο έχουν διαστάσεις 40x25x6 μέτρα, με την προς βορρά δεξαμενή να διαθέτει δύο εισόδους και τη διπλανή τρεις. Οι εισόδοι αυτές έχουν την παράλληλη αποστολή να φωτίζουν το εσωτερικό των Στερνών, γι' αυτό και οι ντόπιοι τις ονομάζουν «Φέξες». Όπως έδειξαν

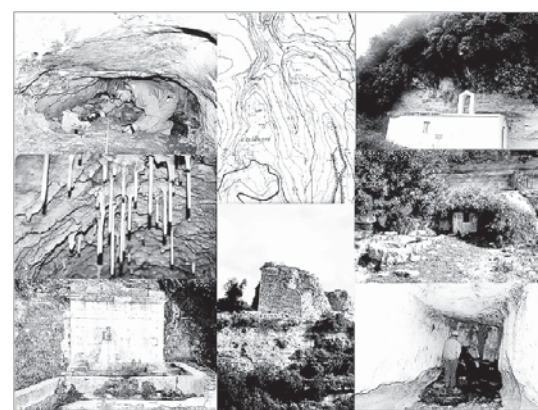

σε απόσταση μικρότερη του χιλιόμετρου, η οποία μέχρι σήμερα έχει νερό σ' ολόκληρη τη διάρκεια του χρόνου. Την υπόθεση αυτή ενισχύει η κατά καιρούς εύρεση κατά μήκος της διαδρομής πέτρινων αγωγών νερού αλλά και η εύρεση το 1966 πολύ κοντά στην πηγή, κατά τη διάρκεια εργασιών υδρομέτρησης, αρχαίου υδραγωγείου, αποτελούμενου από κτιστή καμάρα. Μια αξιόλογη προσπάθεια αναπαράστασης του υδρευτικού συστήματος της περιοχής είχε κάνει ο αείμνηστος **Γιάννης Ευθ. Τσουδερός** και παρατίθεται στην παραπάνω εικόνα.

Φαίνεται ότι είχε καταβληθεί προσπάθεια οι δύο δεξαμενές να επικοινωνούν μεταξύ τους, όπως τουλάχιστον μας επιτρέπει η διανοίξη σήραγγας, η οποία όμως είναι αδιέξοδη. Είναι πιθανόν άλλη τέτοια σήραγγα να κρύβεται χαμηλότερα, μέσα στις πλούσιες επιχώσεις. Η τροφοδοσία των δεξαμενών θα πρέπει να πραγματοποιούνταν από την πηγή του **Καλού Νερού**,

ως παράρτημα των Στερνών θα πρέπει να θεωρηθεί η **Τρύπα του Ανεμόμυλου**. Πρόκειται για μια σήραγγα διανοίχτη στον φυσικό βράχο, μήκους 42 μέτρων. Στο φυσικό έδαφος της είχε λαξευτεί πέτρινο επικλινές αulάκι. Το τέλος της σήραγγας, που πρέπει να βρίσκεται πολύ κοντά στην ανατολική πλευρά της βόρειας δεξαμενής, αποτελεί ο φυσικός βράχος, διατηρημένος στο μέσον περίπου του ύψους του για την έξοδο του νερού. Η Τρύπα του Ανεμόμυλου είναι, λοιπόν, ουσιαστικά μια στοά προσαγωγής του νερού των Στερνών στις ανατολικές υπώρειες του λόφου της Αρχαίας Ελεύθερας, στην περιοχή **Κασιβέλος**. Εντύπωση προκαλεί η ονομασία **Τρύπα Ανεμόμυλου**, αφού τέτοια κατασκευή δεν αναφέρεται να λειτούργησε ποτέ στην ευρύτερη περιοχή. Φαίνεται ότι ως ανεμόμυλος εκλήφθηκε από τους εποίκους της Αρχαίας Ελεύθερας και της Ελεύθερας (τότε **Αναχορδομέτοχα**) κατά την περίοδο της Οθωμανικής Κατοχής ο -ελληνιστικός/βυζαντινός- πύργος υποστήριξης της μοναδικής βατής εισόδου προς την Ελεύθερα από το νότο.

Ανάλογα με τον καιρό αλλά και με τις περιπατητικές μας δυνατότητες υπάρχει η δυνατότητα να επισκεφθούμε επίσης τον **Γουμένο Σπήλιο**, τον **Ταϊκούδη Σπήλιο**, τον **Παπά Σπήλιο** και τον **Παπά Κόλυμπο**, τον **Σείνη Σπήλιο** (με την πλούσια λαογραφία του), τον **Πύργο**, το λατομείο στις **Καντονάδες**, τις πηγές στο **Καλό Νερό** και στο **Πηγαδάκι**, τον νερόμυλο και την κατοικία του **Τσέρβη** και τον -έπισης σπηλαιώδη- ναό του **Αγίου Αντωνίου στους Ελάρους**. Για να μη χρειαστεί όμως να επαναλάβουμε τη διαδρομή προς τα πίσω, όσοι ενδιαφέρονται να περπατήσουν μαζί μας θα πρέπει να επικοινωνήσουν και να δηλώσουν συμμετοχή στον Πρόεδρο του Τοπικού Τμήματος της Ελληνικής Σπηλαιολογικής Εταιρείας **Χαράλαμπο Σκεπετζάκη** (6945298517). Η μετακίνησή μας θα γίνει με τα ιδιωτικά μας αυτοκίνητα και οι κενές θέσεις που απομένουν είναι λίγες. Αν πάντως εκδηλωθεί μεγαλύτερο ενδιαφέρον, υπάρχει πάντα η δυνατότητα να επαναλάβουμε την περιήγηση αυτή, όπως και όλες τις άλλες (Αναγέννηση, Θυρώματα, Ακτογραμμή, Αυλές, Ιστορία Γεύσης, Τρόμος κ.α.). Άλλωστε η αρχαία Ελεύθερα και τα κατασκευασμάτα της υπάρχουν εκεί επί πολλές δεκάδες αιώνων και θα συνεχίσουν να το κάνουν ακούραστα. Εμείς είμαστε που θα πρέπει να κουραστούμε λίγο για να τα ανακαλύψουμε, εγκαταλείποντας την καρέκλα ή τον ακόμα πιο αναπαυτικό καναπέ μας!

* Ο Χάρης Στρατιδάκης είναι Δρ Παιδαγωγικής-ερευνητής-συγγραφέας strharis@yahoo.gr